

ARAB MANBALARIDA IX-XII ASRLAR O‘RTA OSIYO TABIIY TARIXIY
GEOGRAFIYASI TARIXSHUNOSLIGI

B.Yuldasheva

FarDU Tarix fakulteti

IV bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada arab manbalarida IX-XII asrlar O‘rta Osiyo tabiiy tarixiy geografiyasining ilmiy tadqiqotlar va adabiyotlarda aks etilishi tahlil etilgan. Arab manbalari asosida O‘rta Osiyoning IX-XII asrlar tabiiy tarixiy geografiyasini sovet davrida, mustaqillik yillarida va xorijda tadqiq etilishi haqida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Arab manbalari, IX-XII asrlar, O‘rta Osiyo, tabiiy tarixiy geografiya, I.Yu. Krachkovskiy, Sh.S. Kamoliddin, R.T. Xudoyberganov, S.B. Yuldashev, A.Anarbayev.

Аннотация: В данной статье анализируется отражение естественно-исторической географии Средней Азии в научных исследованиях и литературе IX-XII веков в арабских источниках. На основе арабских источников обсуждалась естественно-историческая география Средней Азии IX-XII вв. В советский период, в годы независимости и за рубежом.

Ключевые слова: Арабские источники, IX-XII вв., Средняя Азия, естественно-историческая география, И.Ю. Крачковский, Ш.С. Камолитдин, Р.Т. Худойбергенов, С.Б. Юлдашев, А. Анарбаев.

Arab manbalari asosida O‘rta Osiyoning IX-XII asrlar tabiiy tarixiy geografiyasi haqida tadqiqot olib borgan tadqiqotchilar ko‘p emas. Lekin bu davrda yozilgan arab manbalarini o‘rganish, tarjima qilish va tadqiqot olib borish borasida ishlar amalga oshirilmogda.

O‘rta Osiyoning IX-XII asrlar tarixini o‘rganuvchi tarixshunos albatta arab manbalariga tayanib ish olib boradi. Chunki bu davrda arab tarixchilari O‘rta Osiyoga safar qilgan va o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan va eshitgan aniq ma‘lumotlarni yozib qoldirgan.

Mustaqillik yillarida tarix faniga e‘tiborning kuchayishi natijasida tarixshunoslik sohasida bir qator tadqiqotlar o‘tkazildi. O‘rta Osiyoning o‘rta asrlar, xususan, IX-XII asrlar tarixiga bag‘ishlangan tadqiqotlar mavjud. Shunga qaramay, ko‘plab tadqiqotlar asosan siyosiy, iqtisodiy, madaniy hayotga bag‘ishlanib, tarixiy geografik nuqtai nazaridan amalga oshirilgan tadqiqotlar yetarli emas. Aynan arab manbalari asosida O‘rta Osiyoning IX-XII asrlar tabiiy tarixiy geografiyasi to‘liq tadqiq etilmagan. Bugungi kunga qadar ko‘plab arab manbalari tarjima qilindi, lekin ularni bir-biriga qiyoslash, solishtirish, ma‘lumotlarning to‘g‘rilik darajasini aniqlash, tarixiylik, ilmiylik, obyektivlik, xolisona tadqiq etish borasidagi tadqiqotlar to‘laqonli amalga oshirilmadi.

Markaziy Osiyoning IX-XII asrlardagi tarixi sovet davri tadqiqotchilari V.V. Bartold, V.I. Belyayev, Ye.A. Belyayev, A.A. Romaskevich, I.Yu. Krachkovskiy va B. G‘ofurovlarning asarlari, xorijiy tarixchilardan X. Gib, K. Brokkelman, Ye.V. Zeymal, D. Sinor, K. Xug va boshqa olimlarning tadqiqotlarida tahlil qilingan[1:107].

Krachkovskiy Ignatiy Yulianovich arab adabiyoti, tili, tarixi va madaniyatiga, Rossiya va chet ellardagi sharqshunoslikka oid 400 dan ziyot ilmiy asar yozgan. I.Yu. Krachkovskiy arab geograflari haqidagi “Арабская географическая литература” (“Arab geografik adabiyoti”) nomli yirik asari O‘rta Osiyo tarixiy geografiasini o‘rganishda muhim asar hisoblanadi[3:7]. I.Yu. Krachkovskiy 1931-yildan Sharqiy Yevropa, Kavkaz va O‘rta Osiyo tarixiga oid arab manbalarini to‘plash bo‘yicha Fanlar Akademiyasi tomonidan tashkil etilgan komissiyasiga boshchilik qildi. Uning rahbarlikdagi turkman xalqi tarixiga oid arabcha matnlarining tarjimasini e‘lon qilindi (1939). I.Yu. Krachkovskiyning rafiqasi V.A. Krachkovskaya tomonidan nashr etilgan arab tilidagi hujjatlar majmui – “Sug‘diyona to‘plami” O‘rta Osiyo tarixini o‘rganishda muayyan ahamiyatga ega. I.Yu. Krachkovskiyning tadqiqotlaridan biri 1945-yilda nashr etilgan “Arab qo‘lyozmalari ustida” deb nomlangan va keyinchalik bir necha marta nashr etilgan.

Arab geografik asarlari va uning ahamiyati haqida I. Yu. Krachkovskiy bunday deb yozgan edi: “Ispaniyadan Turkistongacha bo‘lgan mamlakatlar va Hind tog‘i etaklaridagi aholi maskanlarini aniq sanab, cho‘l va madaniy joylarini tavsiflab, madaniy ekinlarning tarqalish ko‘lami, foydali qazilmalar o‘rnini ko‘rsatgan holda, fizik-geografik va ob-havo sharoitini, xalq turmushi, sanoati, madaniyati, tili, diniy ilmlarini ko‘rsatgan holda (ma‘lumotlar xalifalik viloyatlari hududi bilan chegaralanib qolmasdan, balki greklarga tanish dunyodan ancha chetga chiqdi) u shunday keng, tugal ma‘lumot beradiki, unga o‘xshashini bu davrda hech qayerda topib bo‘lmas edi”[3:132].

Sovet davrining so‘ngi pallasida va mustaqillik yillarida O‘rta Osiyoning tarixi bilan shug‘ullangan kam sonli mutaxassislardan biri sharqshunos olim Sh.S. Kamoliddindir. Mustaqillik yillarida olim tomonidan O‘rta Osiyo tarixiga doir ko‘plab arab manbalari o‘zbek va rus tillariga tarjima qilindi. Arab manbalari asosida O‘rta Osiyoning o‘rta asrlardagi tarixiy geografiasini tadqiq etgan tarixchi olim Sh.S. Kamoliddin hisoblanadi. Uning tadqiqotlarining asosiy qismi O‘rta Osiyoning o‘rta asrlar tarixining turli jabhalariga bag‘ishlangan. Sh.S. Kamoliddin 1993-yilda “IX – XIII asrlarning arab tilidagi manbalarida Janubiy Sug‘d va Toxariston tarixiy geografiasini” mavzusi bo‘yicha doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli yoqladi va tarix fanlari doktori ilmiy darajasiga ega bo‘ldi. Dissertatsiyada O‘zbekistonning Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari (Janubiy Sug‘d), Tojikiston va Afg‘onistonning shimoliy qismi (Toxariston)ning shaharlari va karvon yo‘llari haqida arab tilidagi manbalarda keltirilgan ma‘lumotlar kompleks tarzda tadqiq etilgan. Unda arab tilidagi manbalardan tashqari ilk o‘rta asrlarda fors, xitoy, arman va boshqa tillarda yozilgan manbalar, shuningdek arxeologik, numizmatik, epigrafik va etnografik ma‘lumotlar ham keng jalb etilgan. Natijada mazkur mintaqa tarixiy geografiasiga oid ayrim yechilmagan masalalar o‘z

yechimini topdi, ko‘p munozarali masalalarga oydinlik kiritildi. Dissertatsiya 1993-yilda “O‘zbekiston” nashriyotida nashr etildi.

Shu bilan birga tarixchi olim Farg‘ona tarixiga doir ko‘plab maqolalar ham e‘lon qilgan Shamsiddin Kamoliddin tomonidan 2012-yilda Germaniyaning Saarbryukken shahrida nashr etilgan “Саманиды из истории государственности Узбекистана IX–X вв.” (“Somoniylar: IX–X asrlar O‘zbekiston davlatchiligi tarixidan”) nomli monografiyasi somoniylar davlati tarixini o‘rganishda muhim qadam bo‘ldi. Asarda keltirilgan faktlar manbalardan maksimal foydalangan holda berilganligi sababli ishonchliligi yuqoridir.

O‘rta Osiyoning IX-XII asrlar tabiiy tarixiy goeografiyasini arab manbalari asosida tadqiq etgan tarixchi R.T. Xudoyberganov o‘z monografiyasini sayyoh, geograf Istaxriy va uning X asr musulmon dunyosi tavsifiga bag‘ishlagan “Kitab al-masalik val-mamalik” asari tadqiqiga bag‘ishlagan.

O‘rta Osiyoning bir qismi hisoblangan Farg‘ona vodiysining V-X asrlardagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlariga bag‘ishlangan S.B. Yuldashevning PhD dissertatsiyasida Farg‘ona vodiysining tabiiy tarixiy geografiyasi haqida qimmatli ma‘lumotlar aks etgan. Ushbu dissertatsiyada arab tilida yozilgan tarixiy va tarixiy-jug‘rofiy asarlar mualliflari Balazuriy, Ya‘qubiy, Tabariy, Ibn Xurdodbeh, al-Istaxriy, Mas‘udiy, Ibn al-Faqih, Ibn A‘sam al-Kufiy, Ibn Havqal, Ibn an-Nadim, Muqaddasiy, Miskavayh, Utbiy, Najmuddin an-Nasafiy, as-Sam‘oniy, Ibn al-Asir, Ibn al-Qiftiy, Ya‘qut Hamaviy, Ibn Xallicon, Rudxavariy kabi muarrixlar, geograf-olimlar va sayyohlar tomonidan yozilgan asarlardan foydalanilgan va qiyosiy tahlil etilgan.

Mustaqillik yillarida A.Anarbayev vodiy tarixi, jumladan, uning qadimiy poytaxti hisoblangan Axsikent to‘g‘risida salmoqli ishlarni amalga oshirdi. Olimning “Ахсикат – столица древний Ферганы” (“Axsikent – qadimgi Farg‘ona poytaxti”) nomli monografiyasini sovet davrining so‘ngi va mustaqillik yillarida Axsikentda amalga oshirilgan tadqiqotlarning natijasi deb aytish mumkin. Tadqiqotchi o‘zining ushbu monografiyasida Axsikentning qadimgi davridan rivojlangan o‘rta asrlarga qadar bo‘lgan ulkan davri haqida arxeologik va yozma manbalar asosida ma‘lumot beradi[4:492].

Umuman olganda, mustaqillik yillarida arab manbalari asosida O‘rta Osiyoning tabiiy tarixiy geografiyasi tarixshunosligi va manbashunosligi kabi masalalariga oid bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Tarix fanining ayrim masalalariga bag‘ishlangan turli tadqiqotlarda ham O‘rta Osiyoning mazkur davri tarixiga oid ba‘zi fikrlar bildirildi. Ularning tahlili bizga mavzuni obyektiv yoritishga imkon beradi. Mavzuga oid izlanishlar natijasi arab manbalari asosida IX-XII asrlar O‘rta Osiyo tabiiy tarixiy geografiyasi masalasi hozirgacha tarixshunosligimizda yaxlit fundamental tadqiqot sifatida kompleks ravishda o‘rganilmaganligini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Doniyorov A.X. Markaziy Osiyo xalqlari tarixshunosligi / Darslik.— Toshkent: NIF MSH, 2020.— B. 444.
2. Юлдашев С. Мустақиллик йилларида Фарғона водийси илк ўрта асрлар тарихининг ўрганилиши // — Ўтмишга назар. Journal of look to the past. – Тошкент, 2021. – № 3. – Б. 667–684.
3. Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература. М., 2004.– С. 7.
4. Anarbaev A. Akhsiket – the capital of ancient Fergana. – Tashkent: Tafakkur, 2013. – 492 p.

